

7. Гриценко Л. Л. Дискриміантна модель діагностики банкрутства малих підприємств / Л. Л. Гриценко, І. М. Боярко, А. А. Губар // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 5. — С. 256—262.
8. Про внесення змін до Порядку проведення оцінки фінансового стану бенефіціара та визначення виду забезпечення для обслуговування та погашення позики, наданої за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій : наказ Міністерства фінансів України від 22.10.2009 р. № 1234 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
9. Інформація для акціонерів [Електронний ресурс] / Сайт ВАТ «Запоріжсталь». — Режим доступу : <http://www.zaporizhstal.com/about/stockholder>.

УДК [338.48:621] : 339.9

ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ

Шеремета К.Ю., аспірант

Хмельницький національний університет

У статті здійснено аналіз публікацій стосовно напрямів та підходів до структурування факторів, які впливають на зовнішньоекономічну діяльність підприємства в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: зовнішні фактори, внутрішні фактори, зовнішньоекономічна діяльність, підприємство.

Шеремета К.Ю. ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ / Хмельницкий национальный университет, Украина

В статье проанализированы публикации, касающиеся направлений и подходов к структурированию факторов, влияющих на внешнеэкономическую деятельность предприятий в современных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: внешние факторы, внутренние факторы, внешнеэкономическая деятельность, предприятие.

Sheremeta K.Y. FACTORS DETERMINING FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF ENTERPRISES / Khmelnytsk National University, Ukraine

The author conducts a thorough analysis of publications covering a wide range of approaches to defining and structuring factors which determine foreign economic activity of enterprises in modern economic conditions.

Key words: external factors, internal factors, foreign economic activity, enterprise.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Для забезпечення прибуткової та стабільної діяльності підприємства, створення передумов виходу на міжнародні ринки необхідно враховувати рівень впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на дані процеси. Оцінка та аналіз факторів впливу на діяльність підприємства в цілому та на конкретні напрямків його розвитку є особливо актуальним за сучасних мінливих умов ринкового середовища. Мінімізація дестабілізуючих та врахування позитивних факторів дозволить створити базис для ефективної діяльності підприємства і забезпечення його конкурентних переваг як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства та визначення і оцінки факторів, які впливають на міжнародну діяльність підприємства, стали предметом дослідження та знайшли відображення в працях таких відомих вітчизняних і закордонних науковців, як Ю. Г. Козак, Н. С. Логвінова, І. Ю. Сіваченко, В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва, О. А. Кириченко, К. Г. Ваганов, Г. М. Дробкова, І. В. Багрова, Л. Е. Стровський, С. К. Казаницев, Е. А. Паршина [1-5]. Аналіз публікацій цих авторів показав, що дане питання є актуальним й у сучасних умовах. Однак незважаючи на активну розробку цього питання, деякі аспекти сьогодні так і залишаються недостатньо вивченими в економічній теорії.

ФОРМУлювання ЦЛЕЙ СТАТТІ

Метою даної статті є аналіз публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених з визначення напряму, підходів до сучасної структуризації факторів, які впливають на зовнішньоекономічну діяльність підприємства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес зовнішньоекономічної діяльності підприємств обумовлений об'єктивним розвитком економічної інтеграції у світі. Міжнародна діяльність охоплює зовнішньоекономічний обмін і сферу виробництва, веде до тісного співробітництва національних господарств. У сучасних умовах господарювання саме зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) підприємства є одним із основних методів підвищення його конкурентоспроможності та забезпечення прибутковості. Разом із тим, ефективність такої діяльності на підприємстві буде значною мірою залежати від врахування факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що можуть як сприяти ЗЕД так і стримувати її. Загалом, фактор – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис [6]. Відповідно, фактори, які впливають на ЗЕД, можна визначити як причини, які стримують або стимулюють зовнішньоекономічну діяльність підприємства та мають значний вплив на ефективність її здійснення.

Аналіз публікацій, присвячених зовнішньоекономічній діяльності підприємств або її окремим процесам, показав, що серед науковців не існує єдності стосовно визначення основних факторів, які впливають на ЗЕД підприємства. Так, різні автори по-різному підходять і до виділення напрямку впливу факторів на ЗЕД підприємства (табл. 1).

Таблиця 1 – Основні групи факторів, які впливають на ЗЕД

Автори	Напрями впливу факторів				
	Фактори, які впливають на організацію (організаційну структуру) ЗЕД	Фактори, які впливають на розробку стратегії ЗЕД	Фактори, які впливають на формування маркетингового середовища ЗЕД	Фактори, які впливають на планування ЗЕД	Фактори, які впливають на ЗЕД
В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва [1]	+	+			
О. А. Кириченко, К. Г. Ваганов [2]	+				
Г. М. Дроздова [3]	+				
Ю. Г. Козак, Н. С. Логвинова, І. Ю. Сіваченко [4]	+				
Л. В. Торгова, О. В. Хитра [7]	+				
Л. Е. Стровський, С. К. Казанцев, Е. А. Паршина [5]		+			
А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак [8]	+				
І. В. Багрова, Н. І. Рудна, В. С. Власюк, О. О. Гетьман [9]			+		
А. О. Фатенок-Ткачук [10]		+			
С. В. Косенко [11]		+			
Е. О. Ковтун, В. М. Швець [12]		+			
В. Г. Маргацона, А. В. Роговий, В. В. Виговська [13]					+
О. О. Пшик- Ковалська, Х. С. Передало [14]				+	
М. О. Карпенко Ю. С. Карпік [15]		+			
Я. П. Машталір [16]					+
Н. М. Кожухова [17]					+
Загальна кількість підходів за відповідно групою факторів	6	6	1	1	3
Питома вага групи факторів у загальній структурі	35,29	35,29	5,88	5,88	17,66

Як свідчать дані таблиці 1, 35,29% авторів у своїх дослідженнях розглядають фактори, які впливають на розробку стратегії ЗЕД, та 35,29% авторів – фактори, які впливають на організацію (організаційну структуру) ЗЕД; 17,65% – узагальнюють фактори, які впливають на зовнішньоекономічну діяльність підприємства; найменше (по 5,88%) учених аналізують фактори, що впливають на розробку маркетингової стратегії ЗЕД, та фактори, які впливають на планування ЗЕД.

Проілюструємо досліджене за допомогою рис. 1.

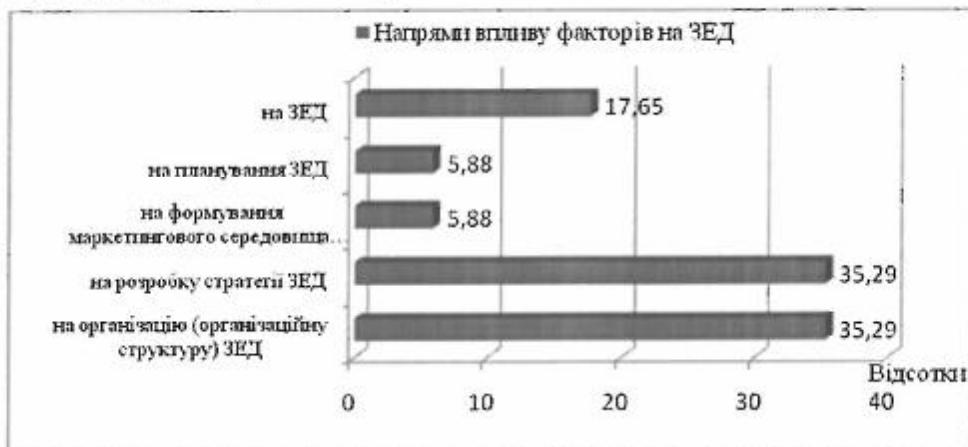

Рис. 1. Питома вага групи факторів у загальній структурі факторів впливу на ЗЕД

Як видно із таблиці 1, переважна більшість авторів розглядають лише один напрямок факторів впливу на ЗЕД підприємства. А В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва [1] виділяють дві групи факторів: фактори, що впливають на розробку стратегії ЗЕД, та фактори, що впливають на організаційну структуру управління ЗЕД підприємства.

Розглянемо фактори, які впливають на організаційну структуру управління ЗЕД. В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва [1], О. А. Кириченко, К. Г. Ваганов [2], Ю. Г. Козак, Н. С. Логвінова, І. Ю. Сіваченко [4], Л. В. Торгова, О. В. Хитра [7], А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак [8] у своїх дослідженнях розглядають зовнішні і внутрішні фактори впливу на організацію та розвиток зовнішньоекономічної діяльності підприємства. На думку В. Д. Рогожина, Л. В. Базалієвої [1], Л. В. Торгової, О. В. Хитрої [7], такий поділ дає можливість зв'язати їх зі стратегічним управлінням, основою якого є SWOT-аналіз [1, с. 92]. До внутрішніх факторів В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва [1], О. А. Кириченко, К. Г. Ваганов [2], Ю. Г. Козак, Н. С. Логвінова, І. Ю. Сіваченко [4], Л. В. Торгова, О. В. Хитра [7] відносять масштаби зовнішньоекономічної діяльності; витрати; складність продукції; досвід та контроль; а до зовнішніх – економічну свободу; конкуренцію; присутність у державі; ризики.

Дещо розширили перелік факторів, які впливають на вибір типу організаційної структури управління ЗЕД, А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак [8]. Так, автори вважають, що основними внутрішніми факторами є: розмір підприємства, обсяги ЗЕД, види ЗЕД, які провадить підприємство, ступінь централізації управління, галузь, тип продукту, номенклатура продукції, тривалість життєвого циклу товару, стратегія роботи на ринку, кваліфікація персоналу, стилі керівництва [8, с. 29]. До зовнішніх А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак [8] віднесли: кон'юнктуру ринків збути, ступінь розвитку інфраструктури, інші фактори (ситуаційні).

Дроздова Г. М. розглядаючи зовнішньоекономічну діяльність підприємства виокремлює фактори, які впливають на її організацію, однак не здійснює їх поділ за місцем виникнення. Автор у своїх дослідженнях пропонує враховувати наступні фактори: розмір фірми, значення і характер зарубіжної діяльності, ступінь диверсифікації та складність продукції, що випускається, характер експортної і виробленої на іноземних підприємствах продукції, специфіка ринків приймаючих країн і рівень конкуренції на них [3, с. 37].

Проаналізувавши фактори, які впливають на організацію управління ЗЕД підприємства, варто відмітити, що найбільш повно та грунтовно їх розкрили А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак [8], однак, на нашу думку, акцентування уваги лише на даних факторах не дозволить сформувати ефективну систему управління ЗЕД, оскільки нівелюються фактори, які впливають на розробку комплексу маркетингових заходів, вибір оптимальних джерел фінансування та раціональної стратегії ЗЕД.

Розглянемо групу факторів, які впливають на розробку стратегії ЗЕД. Так, В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва вважають за доцільне враховувати такі фактори: характер діяльності підприємства, його структура та кадровий потенціал; особливості галузі діяльності підприємства; тенденції розвитку макроекономічних процесів: стан правової бази, що регламентує умови господарської діяльності [1, с. 47]. На наш погляд,

такий підхід не повною мірою розкриває усю сукупність факторів, які мають значний вплив на ЗЕД підприємства.

Стровський Л. Е., Казанцев С. К., Паршина Е. А. [5] вважають, що при виборі стратегії виходу на зовнішній ринок підприємство має врахувати ряд факторів. У першу чергу при зовнішньоторговому обороті необхідно враховувати макроекономічні показники та характеристики країни, тобто грошово-кредитну політику держави, податки і митне регулювання, зовнішньоторговельну політику, рівень інфляції, обсяги платоспроможного попиту. При виході на зовнішній ринок важливо вивчати діяльність різних міжнародних організацій, дію міждержавних угод, а також враховувати характеристики конкретного ринку, його структуру і тип конкуренції, особливості товару (предмет розкоші, товар тривалого використання тощо), еластичність попиту [5]. Таким чином, науковці роблять акцент переважно на зовнішніх факторах впливу на стратегію ЗЕД, і нівелюють вплив внутрішнього середовища підприємства.

Карпенко М. О., Карпік Ю. С., досліджуючи управління зовнішньоекономічною діяльністю, вважають, що з метою удосконалення стратегії управління ЗЕД необхідно, насамперед, враховувати такі фактори підприємства, як галузева приналежність; розміри організації; тип виробництва, рівень спеціалізації; характеристика рис виробничого потенціалу; рівень управління; рівень кваліфікації персоналу тощо [15]. Автори, розглядають лише внутрішні фактори впливу на стратегію ЗЕД, і нівелюють вплив зовнішнього середовища на зовнішньоекономічну діяльність підприємства.

Ковтун Е. О., Швець В. М. зазначають, що успіх у досягненні довгострокових цілей зовнішньоекономічної діяльності підприємства залежить від впливу як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, які необхідно ретельно розглядати при розробці стратегій. До внутрішніх факторів вони відносять: організаційна структура фірми; гнучкість системи управління зовнішньоекономічною діяльністю; організація міжнародного маркетингу; принципи діяльності менеджерів у сфері зовнішньоекономічної діяльності; якість і швидкість одержання інформації, що має відношення до зовнішньоекономічної діяльності; створення спонукальних мотивів для персоналу, зайнятого у сфері зовнішньоекономічної діяльності фірми.

Автори стверджують, що зовнішні фактори досить сильно впливають на довгострокові цілі ЗЕД і пов'язані з існуючою національною зовнішньоекономічною політикою, ступенем розвитку міжнародних економічних відносин і тенденціями в розвитку світової інтеграції і структури факторів ринків країни (стратегічного поля діяльності фірми) [12]. При цьому доцільно зауважити, що принципи є базовими положеннями здійснення певної діяльності. Відповідно принцип не може бути фактором. щодо гнучкості системи управління, то цей чинник має високу кореляцію з організаційною структурою підприємства, оскільки від вибору останньої залежить ефективність управлінської діяльності. Що стосується зовнішніх чинників, то автори не вносять чіткості у їх визначення [14, с. 297].

Косенко С. В. у своїх дослідженнях розглядає такі фактори, які впливають на процес формування та реалізації стратегії ЗЕД: особливості постачання; виробничий потенціал; наявність відповідних людських ресурсів, що стосується в першу чергу питання наявності фахівців, здатних здійснювати виробництво продукції на експорт; інформаційна база; фінансові можливості, щодо формування бюджету, з необхідними статтями витрат для реалізації стратегії. Автор вважає, що при формуванні зовнішньоекономічної стратегії і на першому етапі її реалізації, ці фактори неоднозначно впливають на ефективність зовнішньоекономічної діяльності, ускладнюючи чи сприяючи реалізації зовнішньоекономічної стратегії. Це пояснюється тим, що вплив чинників більшою мірою враховувався і коригувався підприємством при організації діяльності на внутрішньому ринку із знайомими для підприємства вимогами. Робота на новому зовнішньому ринку змушує підприємство коригувати вплив визначених факторів для забезпечення успішності своєї зовнішньоекономічної стратегії [11, с. 124-125]. Тим самим, Косенко С. В. підкреслює дію винятково внутрішніх факторів на розробку стратегії ЗЕД та не враховує зовнішні фактори.

Фатенок-Ткачук А. О. [10] у своїх дослідженнях ідентифікувала та систематизувала фактори впливу на зовнішньоекономічну діяльність, які необхідно врахувати при формуванні стратегії розвитку ЗЕД. На думку автора, класифікація факторів впливу на розвиток ЗЕД підприємства, отримана шляхом їх систематизації і визначення критеріїв класифікації дозволяє розмежувати зовнішні фактори впливу країни-виробника та країни-партнера на рівнях "держава" та "ринок".

Однак, на наш погляд, запропонована система факторів є достатньо громіздкою, що з одного боку не дозволить підприємству швидко врахувати вплив основних факторів та скоригувати стратегію ЗЕД, а також спричинити зростання витрати на аналіз та оцінку впливу факторів на експортну діяльність підприємства. Крім того, варто погодитися з О. О. Пшик-Ковалською, Х. С. Передало, які зауважили, що в цій класифікації не коректно сформовано класифікаційні ознаки. Автори за середовищем впливу поділили фактори на внутрішні та зовнішні, а зовнішні, свою чергою, за рівнем впливу – на фактори мікросередовища та макросередовища [14, с. 298].

Пшик-Ковалська О. О., Передало Х. С. [14] розглядають фактори, які впливають на планування зовнішньоекономічної діяльності, поділяючи їх на фактори внутрішнього та зовнішнього середовища. До внутрішніх факторів автори відносять: цілі та завдання організації, інформаційні потоки, ресурсне забезпечення, тип організаційної структури управління, рівень технічного та програмного забезпечення, етапи життєвого циклу підприємства, специфіка продукції, масштаби зовнішньоекономічної діяльності, технологія, рівень кваліфікації працівників, корпоративна культура. До зовнішніх факторів автори відносять: економічні, політичні, законодавчо-правові, система економічних відносин у державах, споживачі, постачальники, традиції ведення підприємницької діяльності, психологічно-соціальні, природно-кліматичні [14, с. 290-300]. На нашу думку, деякі із запропонованих факторів дублюють один одного, що утруднює їх аналіз та оцінку. Так, група економічних факторів включає в себе і систему економічних відносин у державах, а психологічно-соціальні фактори розкривають традиції ведення підприємницької діяльності, а тому виокремлення цих груп факторів, вважаємо, недоцільним.

У своїх дослідженнях І. В. Багрова, Н. І. Редіна, В. С. Власюк, О. О. Гетьман [9] розглядають фактори, які впливають на формування маркетингового середовища ЗЕД. До факторів впливу на макроочолення маркетингового середовища підприємства впливають: демографічне, економічне, природне, культурологічне, політичне, науково-технічне середовище. Фактори впливу на мікроочолення маркетингового середовища підприємства: постачальники, конкуренти, покупці та інші зацікавлені особи [9]. Ми вважаємо, що не можна не погодитися з авторами, що перераховані фактори мають значний вплив на маркетингове середовище ЗЕД, однак для побудови ефективної системи управління та фінансування ЗЕД необхідно врахувати й інші фактори, вплив яких на згадані процеси є достатньо суттєвий.

Розглянувши групи факторів за напрямами впливу на ЗЕД підприємства, варто відмітити, що ряд авторів [13, 16, 17] дещо по-іншому підходять до виокремлення факторів і пропонують розглядати їх у загальному впливі на процес міжнародної діяльності підприємства. Так, В. Г. Маргасова, А. В. Роговий, В. В. Виговська [13], аналізуючи фінансові результати зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання, виокремили внутрішні і зовнішні чинники, які сприяють розвитку чи обмежують можливості здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємства [13, с. 209]. Машталір Я. П. [16] з метою систематизації й аналізу зовнішньоекономічної діяльності підприємств, що функціонують у ринкових умовах, наводить загальні фактори, що здійснюють суттєвий вплив на зовнішньоекономічну діяльність вітчизняних підприємств [16, с. 152].

Кожухова Н. М. вважає, що ухвалення рішення про вихід на зовнішній ринок і вибір певних форм міжнародного підприємництва повинні бути засновані на розробці цільової функції ЗЕД підприємства, виходячи з аналізу внутрішніх можливостей і впливу зовнішніх чинників. Автор узагальнено наводить перелік зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на ЗЕД [17].

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши основні підходи до визначення факторів, які здійснюють вплив на зовнішньоекономічну діяльність підприємства, відмітимо, що серед науковців не існує чіткості в ідентифікуванні факторів, які впливають на міжнародну діяльність підприємства. У ході дослідження було визначено, що переважна більшість авторів у своїх наукових розробках розглядають фактори, які впливають на організаційну структуру управління ЗЕД, та фактори, які впливають на розробку стратегії ЗЕД. Зважаючи на це, подальше дослідження за проблемою стосуватимуться розробки комплексної системи факторів, які впливають на міжнародну діяльність підприємства, що дасть змогу розробити ефективну систему управління ЗЕД та врахувати сили впливу кожного окремого фактора на ЗЕД.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рогожин В. Д. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : навч. посіб. / В. Д. Рогожин, Л. В. Базалієва. — Харків : Вид. ХНЕУ, 2006. — 196 с.
2. Кириченко О. А. Сучасна система управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємств / О. А. Кириченко, К. Г. Ваганов // Механізм регулювання економіки . — 2008. — № 1. — С. 115—126.
3. Дроздова Г. М. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємства : навч. посіб. / Г. М. Дроздова. — К. : Вид-во ЦУЛ, 2002. — 172 с.
4. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств : навч. посіб. / [за ред. : Ю. Г. Козака, Н. С. Логвінової, І. Ю. Сіваченка]. — [2-ге вид., перероб. та доп.]. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 792 с.
5. Внешнеэкономическая деятельность предприятия : учеб. для вузов / [Л. Е. Стровский, С. К. Казанцев, Е. А. Паршина и др. ; под ред. проф. Л. Е. Стровского]. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ЮНИТИ, 1999. — 823 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
7. Торгова Л. В. Основи зовнішньоекономічної діяльності : навч.-метод. посіб. / Л. В. Торгова, О. В. Хитра. — Львів : Новий Світ-2000, 2006. — 512 с.
8. Босак А. О. Класифікація організаційних структур управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства та умови їх застосування / А. О. Босак, Р. З. Дарміць, В. А. Босак // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку : [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Є. Кузьмін]. — Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2010. — С. 26—35.
9. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств : підруч. для вузів / [І. В. Багрова, Н. І. Редіна, В. Є. Власюк, О. О. Гетьман ; за ред. д-ра екон. наук, проф. І. В. Багрової]. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 580 с.
10. Фатенок-Ткачук А. О. Аналізування факторів впливу на розвиток зовнішньоекономічної діяльності машинобудівних підприємств / А. О. Фатенок-Ткачук // Наукові праці КНТУ. — Сер. : Економічні науки. — 2010. — Вип. 17. — С. 23—29.
11. Косенко С. В. Теоретичні положення зовнішньоекономічної діяльності підприємства: визначення та класифікація / С. В. Косенко // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі : проблеми теорії та практики. — 2011. — № 3(15). — С. 117—128.
12. Ковтун Е. О. Планування зовнішньоекономічної діяльності підприємства [Електронний ресурс] / Е. О. Ковтун, В. М. Швець. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/15_APSON_2010/Economics/67915.doc.htm.
13. Маргасова В. Г. Аналіз фінансових результатів зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання / В. Г. Маргасова, А. В. Роговий, В. В. Виговська // Актуальні проблеми економіки : наук. економ. журнал. — 2009. — № 3(93). — С. 207—213.
14. Пшик-Ковалська О. О. Чинники впливу на планування зовнішньоекономічної діяльності / О. О. Пшик-Ковалська, Х. С. Передало // Науковий вісник національного лісотехнічного університету України : зб. наук.-техн. праць. — Львів : РВВ НЛТУ України. — 2012. — Вип. 22.8. — С. 296—301.
15. Карпенко М. О. Роль стратегічного планування в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю підприємств / М. О. Карпенко, Ю. С. Карпік // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури : зб. наук. праць. — К. : НАУ, 2010. — Вип. 26. — С. 40—44.
16. Машталір Я. П. Аналіз та оцінка впливу факторів зовнішньоекономічної діяльності підприємств Хмельниччини / Я. П. Машталір // Збірник наукових праць ЧДТУ. — 2008. — Вип. 22. — С. 152—155.
17. Кожухова Н. М. Сутність та особливості зовнішньоекономічної діяльності підприємства / Н. М. Кожухова // Економіка Криму. — 2008. — № 25. — С. 90—94.